

Maria Królikowska-Olczak ¹

Promowanie stosowania energii ze źródeł odnawialnych w prawie Unii Europejskiej

Abstract. *Promotion of the renewable energy under the European Law.* The European Union is searching for methods of separation of the economic growth from the increasing consumption of energy. The control of the energy consumption in Europe and the increased consumption of the renewable energy together with economy of the energy and the increased energetic effectiveness constitute fundamental elements of the climate and energy package to reduce the greenhouses gases. The sector of the renewable energy is the only energetic sector which is standing out because of a possibility of limiting the emission of greenhouse gases and pollution, use of local and decentralized energy resources and it stimulates the industry of the advanced technology. In this study, in the light of the indicated problems, it has been considered if the binding Union's legal solutions affect the promotion of the renewable energy and if they contribute to an increase in competitiveness of the EU economy. It results from an analysis of the European Green Book –strategy for the balanced, competitive and safe energy, of directives, especially directive 2009/28/EU on promotion of the renewable energy consumption and of many Commission's communications that the European Union has not established fully competitive internal markets of energy. The legal provisions concerning support of the renewable energy resources can constitute a factor of the dynamic increase in the mentioned resources in the general energetic balance and contribute to the opening of the market to competitiveness.

1) *prof. dr hab. Maria Królikowska-Olczak, Katedra Europejskiego Prawa Gospodarczego Uniwersytet Łódzki.*

1.

Pakiet klimatyczno-energetyczny przyjęty dnia 12 grudnia 2008 r. na szczycie w Brukseli wyznacza trzy podstawowe cele: redukcję emisji dwutlenku węgla, wzrost wykorzystania energii ze źródeł odnawialnych oraz oszczędność energii².

Kontrola zużycia energii w Europie oraz zwiększone stosowanie energii ze źródeł odnawialnych wraz z oszczędnością energii i zwiększoną efektywnością energetyczną stanowią istotne elementy pakietu środków koniecznych do redukcji gazów cieplarnianych i spełnienia Protokołu z Kioto do Ramowej Konwencji ONZ w sprawie zmian klimatu, a także pozwalają wywiązać się z innych unijnych i międzynarodowych zobowiązań. Elementy te mają istotne znaczenie dla zwiększenia bezpieczeństwa dostaw energii, wspierania rozwoju technologicznego i innowacji.

Trzeba jednocześnie zauważyć, że dotychczasowe działania podejmowane przez przyzmat Pakietu klimatyczno-energetycznego i Protokołu z Kioto w zakresie ochrony klimatu są niedoskonałe z punktu widzenia możliwości osiągnięcia redukcji emisji gazów cieplarnianych³. Zgodnie bowiem z Protokołem z Kioto, każdy kraj wysoko rozwinięty jest zobowiązany zredukować swoje emisje w stosunku do roku bazowego, za który przyjęto 1990r. Takie rozwiązanie jest nie do zaakceptowania przez kraje rozwijające się, które od tego czasu nie tylko podwoiły liczbę ludności, ale także zwiększyły produkcję przemysłową, rolną, hodowlę zwierząt i uprawy ryżu, z których pochodzą emisje metanu. Z krytyką również spotkać się musi rola lasów tropikalnych ujęta w protokole, w którym proponowane są premie za zalesianie, a nie za powstrzymanie się od wycinania lasów⁴.

Pojawia się także problem wpływu polityki ochrony środowiska na działania na rzecz konkurencyjności gospodarki UE jako całości. Działania bowiem na rzecz ochrony klimatu uwypukliły istnienie różnic pomiędzy państwami członkowskimi w zakresie energochłonności produkcji w przeliczeniu na jednostkę PKB oraz wielkości emisji gazów cieplarnianych ze względu na skalę produkcji. Państwa członkowskie wykorzystują w różnych proporcjach paliwa kopalne i energię ze źródeł odnawialnych⁵. Energetyka odnawialna w Polsce jest dopiero na wstępnym etapie rozwoju i jej udział w globalnym bilansie energii nie przekracza 2%. Państwa skandynawskie, a w szczególności Szwecja, która

2) Mik C., Wybór podstawy prawnej dyrektyw z zakresu polityki klimatyczno-energetycznej po wejściu w życie Traktatu z Lizbony [w:] Pakiet klimatyczno-energetyczny. Analityczna ocena propozycji Komisji Europejskiej, Warszawa (2008), s. 49 -50.

3) Burchard-Dziubińska, Lipińska „Analiza problemu przenoszenia zakładów z sektorów produkujących cement, stal, szkło oraz aluminium poza terytorium Polski i UE na skutek pojawienia się nowych przeszkód dla przedsiębiorców wynikających z pakietu klimatyczno-energetycznego oraz ocena proponowanych mechanizmów zapobiegania temu zjawisku [w:] Pakiet klimatyczno-energetyczny. Analityczna ocena propozycji Komisji Europejskiej, W-wa (2008), s. 407- 412.

4) www.rainforestcoalition.org.

5) Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego „Udział odnawialnej energii w Unii Europejskiej. Sprawozdanie Komisji zgodnie z art.3 dyrektywy 2001/77/WE, ocena wpływu instrumentów ustawodawczych i innych polityk Wspólnoty na rozwój udziału źródeł odnawialnej energii w UE oraz propozycje konkretnych działań” COM (2004) 366, 26.5.2004; Komunikat Komisji „Wsparcie dla wytwarzania energii elektrycznej ze źródeł odnawialnych” COM (2005) 627, 7.12.2005.

nie posiada gazu ziemnego, jest samowystarczalna energetycznie, korzystając z biogazu, wytwarzanego z odpadów i biomasy⁶. Projektowane zmiany w polityce ochrony środowiska, niewątpliwie istotne z punktu widzenia ochrony klimatu, mogą okazać się poważnym zagrożeniem dla istnienia polutogennych sektorów gospodarki, wpływając tym samym na rynek pracy (wzrost bezrobocia wskutek ograniczenia produkcji) oraz spowolnienie wzrostu gospodarczego.

W świetle wskazanych problemów należy zastanowić się, czy obowiązujące unijne rozwiązania prawne wpływają na promowanie energii ze źródeł odnawialnych oraz czy przyczynią się do wzrostu konkurencyjności gospodarki UE.

2.

8 marca 2006r. Komisja Europejska przedstawiła Zieloną Księgę *Europejska strategia na rzecz zrównoważonej, konkurencyjnej i bezpiecznej energii*⁷ (tekst ma znaczenie dla EOG), z której wynika, że Europa nie stworzyła jeszcze w pełni konkurencyjnych wewnętrznych rynków energii, mimo że UE jest światowym liderem w zakresie zarządzania popytem, wspierania nowych i odnawialnych form energii i rozwoju nowych technologii o niskich emisjach dwutlenku węgla⁸.

Pojawia się pytanie: czy równowaga, konkurencyjność i bezpieczeństwo powinny stanowić główne zasady strategii energetycznej? Odpowiedź ujęta została, jak się wydaje, w sześciu obszarach priorytetowych umieszczonych w Zielonej Księdze.

Pierwszą dziedziną zaliczaną do priorytetowych jest energetyka na rzecz wzrostu gospodarczego i tworzenia nowych miejsc pracy w Europie, poprzez dokończenie budowy europejskich rynków wewnętrznych energii elektrycznej i gazu. Opracowywany europejski kodeks sieci przesyłowych może stworzyć zrównoważone warunki dostępu do sieci. Rozważa się powołanie europejskiego regulatora energii, który posiadając uprawnienia decyzyjne, działałby razem z operatorami sieci. Proponuje się też możliwość utworzenia Europejskiego Centrum Sieci Energetycznych. Kluczową sprawą jest bezpieczny dostęp do energii po przystępnych cenach. W tym celu analizuje się sposoby zaspokojenia potrzeb energochłonnego przemysłu, przy jednoczesnym poszanowaniu zasad konkurencji. Otwarta pozostaje kwestia koordynacji pomiędzy KE, krajowymi organami regulacyjnymi oraz krajowymi organami do spraw konkurencji.

Wewnętrzny rynek energetyczny musi także zapewnić bezpieczeństwo dostaw i konkurencyjność zaopatrzenia w kierunku zrównoważonej, efektywnej i różnicowanej energii. Wymaga to poprawienia bezpieczeństwa sieci poprzez współpracę oraz wymianę informacji pomiędzy operatorami systemów przesyłowych. Zauważyć należy, że Strategiczny Przegląd Energetyki UE przeanalizował

6) Ledakowicz S., *Inwestowanie w energetykę odnawialną*, Łódź (2010), s. 5.

7) KOM (2006) 105 wersja ostateczna, 8.03.2006; M. Nyka, *Zasada zrównoważonego rozwoju w międzynarodowych bilateralnych umowach handlowych* [w:] *Gospodarcze prawo środowiska*, Gdańsk 2009, s. 121-133.

8) Szablewski A., *Strukturalny aspekt regulacji prokonkurencyjnej w elektroenergetyce*, *Problemy zarządzania*, nr 1, (2008) s.218; A. Szafrński, *Ku liberalizacji rynku energii*, *Współczesne problemy prawa energetycznego*, pod. red. M. Wierzbowskiego i R. Stankiewicza, Warszawa (2010), s.145 -153.

zalety i wady różnych źródeł energii, od odnawialnych źródeł, takich jak energia wiatru, biomasa, biopaliwa i efektywność energetyczna do węgla i energetyki jądrowej oraz rozpatrzył konsekwencje tych zmian wywierane na UE jako całość⁹.

Kolejne kluczowe działanie obejmuje poszukiwania sposobów oddzielenia wzrostu gospodarczego od wzrastającego zużycia energii. Przewiduje się udoskonalenie systemu handlu uprawnieniami do emisji UE. Akcentuje się oszczędne i racjonalne wykorzystanie energii, wprowadzając unijny system podatku energetycznego¹⁰. Przypomnieć należy, że celami polityki spójności UE są racjonalne wykorzystanie energii, rozwój źródeł energii odnawialnej i alternatywnej oraz inwestycje w sieci¹¹.

Zielona księga wskazuje na konieczność zwiększenia wykorzystania źródeł energii odnawialnej. Podkreśla, że jej pełny potencjał może być realizowany poprzez długofalowe zaangażowanie w rozwój i budowę instalacji wykorzystujących energię odnawialną.

Odpowiedzią na to założenie jest przedstawiona w 2007 r. mapa drogowa na rzecz energii odnawialnej, która odnosi się do polityki UE w dziedzinie energii odnawialnej¹². Mapa określa długoterminową perspektywę dla źródeł energii odnawialnej w UE. Wskazała na wiążący prawnie cel: 20% udział energii ze źródeł odnawialnych w całkowitym zużyciu energii w UE i 10% udział energii ze źródeł odnawialnych w transporcie do 2020 r.¹³

W czerwcu 2008 r. Rada Europejska odniosła się do kwestii kryteriów zrównoważonego rozwoju i opracowania biopaliw drugiej generacji oraz podkreśliła potrzebę oceny oddziaływania produkcji biopaliw na rolnicze produkty żywnościowe.

Kolejne działanie obejmuje zachęcanie do innowacji poprzez opracowanie i zastosowanie nowych technologii energetycznych o kluczowym znaczeniu w zapewnieniu bezpieczeństwa zaopatrzenia w energię, zrównoważenia i konkurencyjności. Badania naukowe dotyczące energii przyczyniają się bowiem do racjonalnego wykorzystania jej (np. w silnikach samochodowych) oraz do różnicowania form energii poprzez wykorzystywanie źródeł energii odnawialnych¹⁴.

9) Przykładowo, węgiel kamienny i brunatny stanowi obecnie źródło dla około jednej trzeciej produkcji energii elektrycznej UE. Jednak ze względu na zmiany klimatu działanie to jest zrównoważone tylko wtedy, gdy zostanie połączone z komercjalizacją technologii sekwestracji węgla i czystych technologii węgla według standardów UE.

10) W Zielonej Księdze w sprawie racjonalnego wykorzystania energii z 2005 r., Komisja wykazała, że można oszczędzić około 20% energii zużywanej w UE. Jest to równoważne zmniejszeniu wydatków na przywóz energii o 60 miliardów EUR, co przyczyni się również do poprawy bezpieczeństwa dostaw energii i stworzenia do miliona miejsc pracy.

11) A. Nowak-Far, Konstytucyjne procedury koordynacji polityk gospodarczych – reguły tworzenia i utrwalania Unii Gospodarczo-Walutowej (w: Konstytucja gospodarcza Unii Europejskiej, Warszawa (2010), s. 96-99; M. Sitek, Konstytucyjna ochrona środowiska naturalnego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w Polsce, ZNUS nr 12, Szczecin 2000, s. 59-73.

12) Komunikat Komisji do Rady i Parlamentu Europejskiego „Mapa drogowa na rzecz energii odnawialnej. Energie odnawialne w XXI wieku: budowa bardziej zrównoważonej przyszłości” COM (2006) 848, 10.01.2007.

13) Zob. Komunikat Komisji „Plan działania na rzecz racjonalizacji zużycia energii: sposoby wykorzystania potencjału”, COM (2006), poparty przez Radę Europejską w marcu 2007 oraz Parlament Europejski w jego rezolucji z dnia 31 stycznia 2008 w sprawie działania tego planu.

14) Przykładowo, badania naukowe umożliwiły zwiększenie oszczędności elektrowni opalanych węglem o 30% w ciągu ostatnich 30 lat. Fundusz Badawczy Węgla i Stali przyczynił się do finansowania badań w UE; Komunikat Komisji „Plan działania w sprawie biomasy”, COM (2005) 628, 7.12.2005; Komunikat Komisji „Strategia UE na rzecz biopaliw”, COM (2006) 34, 8.02.2006; Komunikat Komisji dla Rady i Parlamentu Europejskiego „Raport w sprawie postępu w zakresie użycia biopaliw i innych paliw odnawialnych w państwach członkowskich Unii Europejskiej COM (2006) 845, 10.01.2007; Komunikat Komisji do Parlamentu Europejskiego, Rady, Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego oraz Komitetu Regionów „Morska energia wiatrowa: Działania niezbędne do realizacji Celów polityki energetycznej w perspektywie roku 2020 i dalszej”, COM (2008) 768 wersja ostateczna, 13.11.2008.

Technologie racjonalnego wykorzystania energii oraz technologie niskoemisyjne stanowią szybko rozwijający się rynek międzynarodowy, który w najbliższych latach będzie miał wartość miliardów euro¹⁵. Stanowić to będzie wyzwanie dla przedsiębiorstw europejskich, aby stały się światowymi liderami w zakresie tych technologii i procesów nowej generacji.

Zauważyć też trzeba, że siódmy program ramowy zajmuje się szerokim spektrum technologii: technologie energii odnawialnej, przemysłowe wykorzystanie czystego węgla, wychwytywania i sekwestracji dwutlenku węgla, rozwój opłacalnych biopaliw wykorzystywanych w transporcie, nowe nośniki energii takie jak wodór oraz przyjazne dla środowiska wykorzystywanie energii (np. ogniwa paliwowe) oraz racjonalne wykorzystanie energii; jak również zaawansowane rozszczepienie jądrowe oraz rozwój syntezy jądrowej.

Warunkiem rozwiązania problemów związanych z energią jest opracowanie strategicznego planu technologicznego w dziedzinie energetyki. Przyczyni się to, jak przypuszczać można, do przyspieszenia rozwoju technologii energetycznych, ale także stworzy warunki potrzebne do wprowadzenia tych technologii w UE i na rynek światowy. Należy również prowadzić badania w dziedzinach o wysokim zużyciu energii – sektor mieszkaniowy, transport, rolnictwo i przemysł rolny. Wspierane przez poszczególne sektory przemysłu europejskie platformy badawcze w zakresie biopaliw, ogniw wodorowych i paliwowych, fotoogniw, czystego węgla i sieci elektroenergetycznych pomagają opracować wspólnie uzgodnione programy badań i strategię zachowań.

UE powinna ponadto rozważyć możliwości finansowania bardziej strategicznego podejścia do badań nad energią, podejmując działania w celu integracji i koordynacji unijnych i krajowych programów oraz budżetów w dziedzinie badań i innowacji¹⁶.

System handlu uprawnieniami do emisji, zielone certyfikaty, taryfy na energię oddawaną do sieci i inne środki mogą zapewnić finansową opłacalność wdrożenia produkcji energii w sposób przyjazny dla środowiska. Program „Inteligentna Energia – Europa” gwarantuje niezbędne środki i mechanizmy do pokonania barier nietechnicznych we wprowadzaniu nowych i skutecznych technologii energetycznych.

Wyzwania w dziedzinie energetyki, przed którymi stoi Europa, wymagają spójnej polityki zewnętrznej, pozwalającej odegrać skuteczną rolę na arenie międzynarodowej.

Spójna polityka zewnętrzna jest nieodzowna do zapewnienia uzyskiwanej w sposób równoważny, konkurencyjnej i bezpiecznej energii. Rezultatem przyjętych celów będzie stworzenie wewnętrznego rynku energii i gazu.

15) Zielona Księga : Zachęcanie do innowacji: strategiczny plan europejski w zakresie technologii energetycznych (pkt 2. 5.)
16) Zob. też Komunikat Komisji dla Rady i Parlamentu Europejskiego „Uruchamianie publicznych i prywatnych środków finansowych w celu zapewnienia powszechnego dostępu do przyjaznych środowisku, bezpiecznych usług energetycznych po przystępnych cenach: Globalny Fundusz Efektywności Energetycznej oraz Energii Odnawialnej” COM (2006) 583, 6.10.2006.

3.

Zapewnienie stabilnych ram prawnych wspierania odnawialnych źródeł energii może z jednej strony stanowić czynnik ich dynamicznego wzrostu w ogólnym bilansie energetycznym, a z drugiej strony prowadzić do szerszego otwarcia rynku na konkurencję. Mechanizmy wsparcia energetyki odnawialnej nie prowadzą bowiem do naruszenia konkurencji, ale umożliwiają jej istnienie między energetyką odnawialną i tradycyjną.

Poprawa efektywności energetycznej wraz z obowiązującym prawodawstwem obejmującym dyrektywę 2002/91 WE Parlamentu i Rady z dnia 16 grudnia 2002 r. w sprawie charakterystyki energetycznej budynków¹⁷, dyrektywę 2005/32/WE Parlamentu i Rady z dnia 6 lipca 2005 r. ustanawiającą ogólne zasady ustalania wymogów dotyczących ekoprojektu dla produktów wykorzystujących energię¹⁸ i dyrektywę 2006/32 WE Parlamentu i Rady z dnia 5 kwietnia 2006 r. w sprawie efektywności końcowego wykorzystania energii i usług energetycznych¹⁹ stanowią podstawę prawną w zakresie realizacji wskazanych celów klimatycznych i energetycznych.

Zgodnie z treścią dyrektywy Parlamentu i Rady 2009/28/WE z dnia 23 kwietnia 2009 r. w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych²⁰ UE i państwa członkowskie zostały zobowiązane do zwiększenia środków finansowych na badanie i rozwój technologii opierających się na odnawialnych źródłach energii. W szczególności Europejski Instytut Innowacji i Technologii powinien nadać pierwszeństwo pracom badawczo-rozwojowym nad technologiami w zakresie odnawialnych źródeł energii.

Postanowienia dyrektywy odnoszące się do wykorzystania biomasy wymuszają opracowanie nowych systemów gospodarki leśnej, które będą uwzględniały ułatwienia transgranicznego wspierania energii ze źródeł odnawialnych bez wpływu na krajowe systemy wsparcia.

Nie sposób nie zaakcentować, iż w świetle cytowanej dyrektywy 2009/28, państwa członkowskie powinny dążyć do zróżnicowanego koszyka energetycznego w zakresie energii ze źródeł odnawialnych we wszystkich sektorach transportu²¹. Wymagana całkowita redukcja zużycia energii w transporcie oraz zwiększenie efektywności energetycznej obejmuje: planowanie transportu, wspieranie transportu publicznego, zwiększenie udziału pojazdów elektrycznych w produkcji oraz produkcje energooszczędnych pojazdów o mniejszych rozmiarach i mniejszej pojemności silnika.

Z przepisów dyrektywy wynika możliwość stosowania jej postanowień do państw trzecich, jeżeli są podejmowane wspólne projekty z państwami człon-

17) Dz. Urz. L 1 z 4.1.2003, s. 65.

18) Dz. Urz. L 191 z 22.7.2005, s. 29.

19) Dz. Urz. L 114 z 27.4.2006, s. 64.

20) Dz. Urz. L 140, z 5. 6.2009, s. 19.

21) Do 1 czerwca 2015 r. Komisja przedstawi Parlamentowi Europejskiemu i Radzie sprawozdanie przedstawiające możliwości większego wykorzystania energii ze źródeł odnawialnych we wszystkich rodzajach transportu.

kowskimi w zakresie wytwarzania energii elektrycznej z odnawialnych źródeł energii. Wspólne projekty odnosząc się mogą wyłącznie do nowo powstających instalacji lub tych, których moc została powiększona.

Postanowienia dyrektywy wprowadzają również gwarancje pochodzenia, które służą wyłącznie jako dowód dla odbiorcy końcowego, że określona część lub ilość energii została wyprodukowana ze źródeł odnawialnych. Na podstawie art.3 ust.6 dyrektywy 2003/54/WE konsumenci powinni otrzymywać informacje, w jakiej ilości i w jaki sposób energia elektryczna ze źródeł odnawialnych jest rozdzielana odbiorcom końcowym. W dyrektywie 2004/8/WE Parlamentu i Rady z dnia 11 lutego 2004 r. w sprawie wspierania kogeneracji w oparciu o zapotrzebowanie na ciepło użytkowe na rynku wewnętrznym energii²², wprowadzono gwarancje pochodzenia potwierdzające pochodzenie energii elektrycznej wytworzonej w wysoko efektywnych zakładach kogeneracyjnych. Takie gwarancje nie mogą być wykorzystywane do ujawniania zużycia energii ze źródeł odnawialnych, ponieważ mogłoby to skutkować podwójnym liczeniem i podwójnym ujawnianiem.

Koszty przyłączenia do sieci energetycznej i gazowej nowych producentów energii elektrycznej i gazu z odnawialnych źródeł energii powinny mieć charakter przejrzysty, niedyskryminacyjny i uwzględniać korzyści przyłączenia.

4.

Unia Europejska poszukuje sposobów oddzielenia wzrostu gospodarczego od wzrastającego zużycia energii. Kontrola zużycia energii w Europie oraz zwiększone stosowanie energii ze źródeł odnawialnych wraz z jej oszczędnością i zwiększoną efektywnością energetyczną stanowią istotne elementy pakietu klimatyczno-energetycznego do redukcji gazów cieplarnianych. Sektor energii odnawialnej jest jedynym sektorem energetycznym, który wyróżnia się pod względem możliwości ograniczenia emisji gazów cieplarnianych i zanieczyszczeń, wykorzystywania lokalnych i zdecentralizowanych źródeł energii oraz stymuluje przemysł zaawansowanych technologii.

W opracowaniu zastanawiano się, w świetle wskazanych problemów, czy obowiązujące unijne rozwiązania prawne wpływają na promowanie energii ze źródeł odnawialnych oraz czy przyczynią się do wzrostu konkurencyjności gospodarki UE.

Z analizy Zielonej Księgi *Europejska strategia na rzecz zrównoważonej konkurencyjnej i bezpiecznej energii*, dyrektyw, w szczególności dyrektywy 2009/28/WE w sprawie promowania stosowania energii ze źródeł odnawialnych oraz wielu komunikatów Komisji Europejskiej wynika, że Unia Europejska nie stworzyła jeszcze w pełni konkurencyjnych wewnętrznych rynków energii.

Unormowania prawne w zakresie wspierania odnawialnych źródeł energii mogą stanowić czynnik ich dynamicznego wzrostu w ogólnym bilansie energetycznym oraz przyczynić się do otwarcia rynku na konkurencję.

22) Dz. Urz. L 52 z 21. 2.2004, s. 50.

Bibliografia

1. Burchard-Dziubińska M., Lipińska D., *Analiza problemu przenoszenia zakładów z sektorów produkujących cement, stal, szkło oraz aluminium poza terytorium Polski i UE na skutek pojawienia się nowych przeszkód dla przedsiębiorców wynikających z pakietu klimatyczno-energetycznego oraz ocena proponowanych mechanizmów zapobiegających temu zjawisku (w:) Pakiet klimatyczno-energetyczny. Analityczna ocena propozycji Komisji Europejskiej*, Warszawa 2008.
2. Ledakowicz S., *Inwestowanie w energetykę odnawialną*, Łódź 2010.
3. Mik C., *Wybór podstawy prawnej dyrektyw z zakresu polityki klimatyczno-energetycznej po wejściu w życie traktatu z Lizbony (w:) Pakiet klimatyczno-energetyczny. Analityczna ocena propozycji Komisji Europejskiej*, Warszawa 2008.
4. Nowak-Far A., *Konstytucyjne procedury koordynacji polityk gospodarczych – reguły tworzenia i utrwalania Unii Gospodarczo-Walutowej (w:) Konstytucja gospodarcza Unii Europejskiej*, Warszawa 2010.
5. Nyka M., *Zasada zrównoważonego rozwoju w międzynarodowych bilateralnych umowach handlowych (w:) Gospodarcze prawo środowiska*, pod red. Ciechanowicz-McLean i Bojar-Fijałkowski T., Gdańsk 2009.
6. Sitek M., *Konstytucyjna ochrona środowiska naturalnego w państwach członkowskich Unii Europejskiej w Polsce*, ZNUS nr 12, Szczecin 2000.
7. Szablewski A., *Strukturalny aspekt regulacji prokonkurencyjnej w elektroenergetyce*, *Problemy zarządzania*, nr 1, 2008.
8. Szafrąński A., *Ku liberalizacji rynku energii. Współczesne problemy prawa energetycznego*, pod. red. M. Wierzbowskiego i R. Stankiewicza, Warszawa 2010.